

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРИЧНУ ТОПОГРАФІЮ
ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО (X–XIV СТ.)
В СВІТЛІ РОЗКОПОК 1999–2000 років

Володимир на Волині вже понад сто років вивчається археологічно. Проте до сьогодні він залишається однією із найменш вивчених княжих столиць Русі.

Пануючий у науці погляд на історичну топографію Володимира базується ще на перших роботах із систематизації археологічних даних проведених О. Цинкаловським та уточнених В. Ковальським (1959). Першою виконано добре відому графічну реконструкцію під назвою “Плян м. Володимира”, опублікована в 1937 р. [Цинкаловський, 1937, с. 197], другий деталізував ряд топографічних моментів (топоніми, храми тощо). Саме на підставі матеріалів цих дослідників П. Раппопорт [1967, с. 70–71] зробив спробу реконструювати планову схему укріплень міста.

У 1999–2000 рр. Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею в різних частинах міста проведено широкомасштабні дослідження [Терський, 1999, 2000а, 2000б, 2000в, 2000г, 2001, 2002а-г, 2003, 2006], якими поставлено під сумнів існуючу схему топографічного розвитку Володимира, базовану лише на картографічних матеріалах пізнішого часу та умоглядних висновках [Кучинко, Охріменко, Петрович, 2004, с. 48–54].

Як відомо, найдавнішою укріпленою частиною міста – дитинцем Володимира – вважається сучасне городище в ур. Замок площею 1,5 га на правому березі р. Луга, яке виконувало роль князівської, а згодом королівської фортеці від моменту побудови в XI ст. аж до загарбання Волині Російською імперією наприкінці XVIII ст. Спеціального археологічного дослідження укріплень дитинця не проводилося, лише М. Малевською у 1975, 1982 та 1989 роках досліджувався кам’яний замок, споруджуваний на дитинці королем Казимиром III у 1366–1370 рр., а М. Кучинком у 1975 р. виявлено на території дитинця заглиблені житлові та господарські споруди кінця X ст.

Згадані укріплення, що знаходяться при усті р. Смочі, відділені від решти правого берега р. Луги рукавом. Ще одне відгалуження цього рукава, відмічене на карті О. Цинкаловського, омиває сусідню ділянку прилеглих з заходу пагорбів цього берега р. Луги площею 8 га, що послужило підставою для проведення тут археологічних пошуків автономної системи укріплень.

Рятівними розкопками 1999 р. на вул. Сокальській, 14, з напільної сторони пагорба досліджено рештки глиняного валу-платформи, згодом спорудженої близько рубежу X–XI ст. Згадане укріплення оточувало здавна освоєну територію, про що свідчать досліджені під валом декілька будівельних горизонтів із спорудами X ст.

Проведені дослідження дозволили припустити існування первісного окольного города X–XI ст., т. зв. пригородку – міста бояр та заможних міщан Володимира навколо монументальних споруд XII ст. – Успенського собору та храму невідомої посвяти на вул. Садовій цю думку згодом повторили П. Ричков та В. Луць [Ричков, Луць, 2004, с. 31–33, рис. 4]. Однак, не дивлячись на зроблені за результатами археологічних досліджень висновки, розтиражовані автором цієї статті у спеціальній літературі та у виступах на наукових конференціях, вони залишилися непоміченими у середовищі дослідників [Кучинко, Охріменко, Петрович, 2004, с. 48–54]. У зв’язку з важливістю питання топографічного розвитку Володимира на початковому етапі виникла потреба у детальному розгляді результатів розкопок, проведених у садибі на вул. Сокальській, 14.

Територія, прилегла до єпископського замочка з півночі є однією з найслабше досліджених ділянок Окольного города Володимира (рис. 1), а вказана ділянка – це найвище піднята територія Старого міста. Із західного боку вона обмежена урвищем в сторону вул. Водопійної, із півночі – рукавом р. Луга. Круті схили урвища регулярно осушуються внаслідок природної ерозії ґрунту. Зокрема, останній зсув ґрунту 1996 р. “з’їв” 2–3 м із західного боку [Терський, 2000, с. 27].

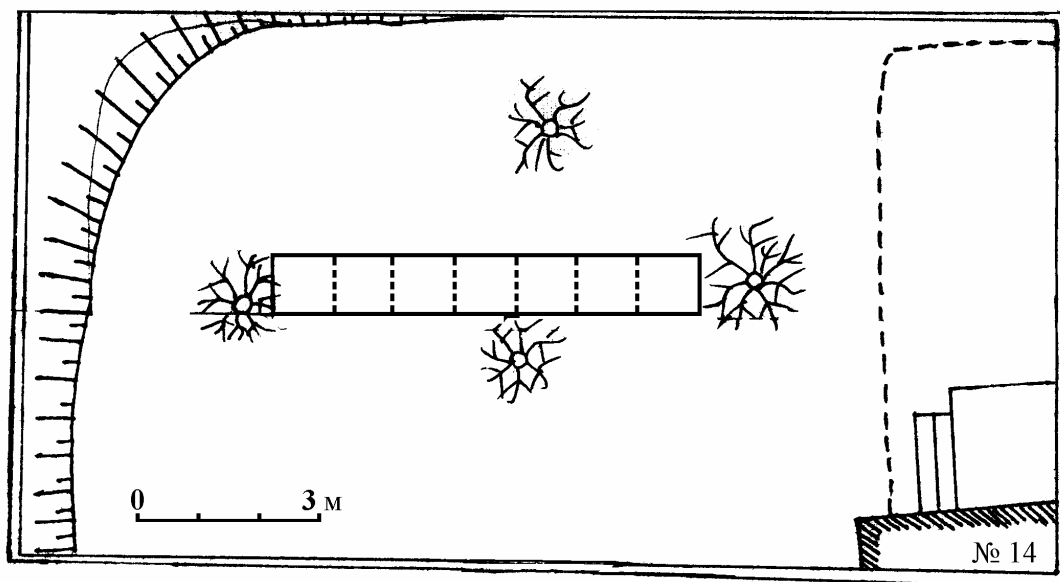

Рис. 1. Володимир, вул. Сокальська, 14. 1999 р. Ситуаційний план розташування розкопу 1999 р. Вставка внизу: Ситуаційна схема розташування розкопу 1999 р. (пунктиром показано давній льох)

Fig. 1. Volodymyr, Sokal's'ka St., 14. 1999. General plan of situation of the excavated area (1999). Lower – scheme of localization of excavated area 1999 (dotted line shows place of old dungeon)

З метою встановлення стратиграфії культурних напластунків та можливості існування на цій ділянці укріплень Окольного города та монументальних будівель княжої доби було вирішено провести розвідкові розкопки. За згодою тодішнього власника присадибної ділянки № 14 пенсіонера Миколи Лотоцького у північно-західному куті пагорба закладено траншею розмірами 1×7 м, орієнтовану по лінії захід-схід (рис. 1). Траншею доведено до глибини 3,5 м від сучасної поверхні (рис. 2).

В кв.1–3 з гл. 0,8 м простежено рештки глинистих напластунків потужністю близько 1 м (рис. 2). В кв. 5–6 – на гл. 1,3–1,5 м перерізано рештки заглибленої споруди XIV ст., насичені гончарною керамікою та шматками випаленої глини, можливо, черіні. Серед димленого та полив'яного посуду (рис. 3) – екземпляри, тотожні виявленим у спорудах в ур. Апостольщина, датованих на 1340–1370-і рр. Одна з полив'яних посудин (рис. 3, 2) могла бути імпортом з Північного Причорномор'я [Терський, 2002в, с. 61, 63; Зеленко, 1999, с. 228, рис. 11].

Згадані глинисті нашарування перекривали потужний шар з рештками споруд X–XI ст. Зафіксовано сліди трьох будівельних горизонтів із печищами, що являли собою прошарки черіні діаметром близько 1 м, розділені вуглистими прошарками. На долівці однієї із споруд у кв. 2 на гл. 2,5 м від сучасної поверхні зібрано велику кількість гончарного посуду та глиняне біконічне пряслице діаметром 3,5, висотою 2,2 см (рис. 4).

У кв. 5–7 з глибини 0,2 м до 1,4 м від сучасної поверхні зафіксована господарська яма XX ст., у верхній частині якої зібрано різночасову брускову цеглу, в т. ч. цеглу-“пальчатку” розміром >13,0×9,0–9,5 см, характерну для XIII ст.

Згадані глинисті нашарування з огляду на їх знаходження біля краю урвища, могли бути лише рештками валу-платформи (очевидно, зафіксовано лише його внутрішній схил)

На описаній ділянці в літературі також згадувався “льох з круглим склепінням і забитим до його середини великим гаком та аркасолями в стінах” від давньої споруди “можливо, під колишньою церквою” [Цинкаловський, 1937, с. 202; Sunkałowski, 1961, s. 165]. Цегляна споруда збереглася під колишнім дерев'яним будинком лікаря Сапоцького (1930–40-і роки), тепер належить кільком власникам, (рис. 1) і, ймовірно, служила льохом споруді XVIII ст.

На першу згадку про існування у Володимирі оборонних стін, башт і заборол натрапляємо в літописі лише під 1099 р. у контексті чергової міжусобної сутички, коли було вбито Мстислава Святополковича: “...підступили вони до города під вежами, а ті билися з городських стін” [Полное..., 1908, с. 247]. Відомо також, що вже тоді до “города” можна було потрапити лише через укріплені ворота [Полное..., 1908, с. 252]. З цих лаконічних літописних відомостей не впливає достеменно, дитинцю чи посаду належали згадані елементи фортифікації. Проте ймовірнішим видається, що йшлося про дитинець.

В світлі виявлення первісного Окольного города X–XII ст. зрозумілішою стає первісна топографічна структура всього міста. Так, понижена ділянка на північ від дитинця (ур. Замок),

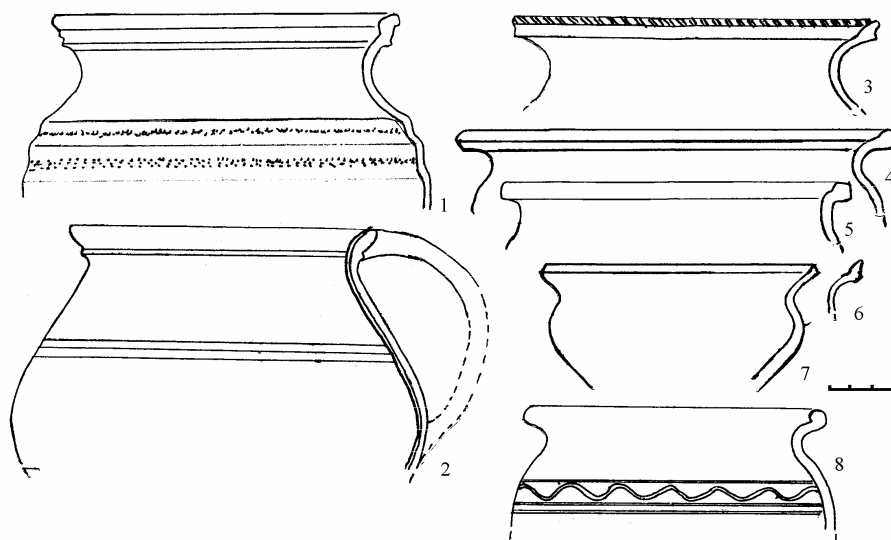

Рис. 2. Володимир, вул. Сокальська, 14. 1999 р. Розкоп I. Керамічний матеріал з споруди XIV ст.

Fig. 2. Volodymyr, Sokal's'ka St., 14. 1999. Excavated area I. Pottery from building from XIV century.

що має назву Підзамче, була, очевидно, ядром володимирського подолу – головного торговельно-ремісничого посаду, який охоплював обидва береги р. Смоч. На це вказують знахідки, виявлені під час облаштування Слов'янського парку у 1986 р., а також побудова в середині XII ст. при лівому березі устя р. Смочі триапсидного цегляного храму невідомої посвяти (тепер тут знаходиться Василівський храм кінця XIII ст. Тут за нової доби був міський ринковий майдан з дерев'яним храмом Введення в храм Пречистої Богоматері, який згорів у 1859 р. На його давність вказує згадка С. Косовичем про дзвін 1349 р., який зберігався тут.

Наступна лінія укріплень Великого Окольного города, яка частково збереглася до сьогодні і відтворена на підставі картографічних джерел П. О. Раппопортом [1967, с. 71], була продатована “не пізніше середини XII ст.”. Вона оточувала райони, що охоплювали дитинець півколом, включаючи також великий район за р. Смоч. Таким чином р. Смоч разом з рукавами поділила територію старого Володимира на три частини: виділений нами пригородок, поділ з ринком (власне середнє місто – середмістя) та Засмоччя.

Процес забудови цього останнього і найбільшого за площею району Володимира, як видно з наслідків розкопок 1999–2000 років, тривав протягом X–XIV ст. (у X–XII ст., як неукріпленого посаду), коли внаслідок якогось катаклізму був перерваний більше ніж на 200 років.

Розкопки, проведені на площі близько 600 м², вказують, що північно-східний район цього Великого Окольного города – ур. Апостольщина був досить активно заселений лише у два періоди: протягом X та XIII–XIV ст. [Терський, 1999]. Наявність такої великої незабудованої протягом XII–XIII ст. ділянки в межах відомих валів, до того ж на березі водойми, ставить під сумнів датування П. О. Раппопортом відомої оборонної лінії, принаймні на лівому березі р. Смочі.

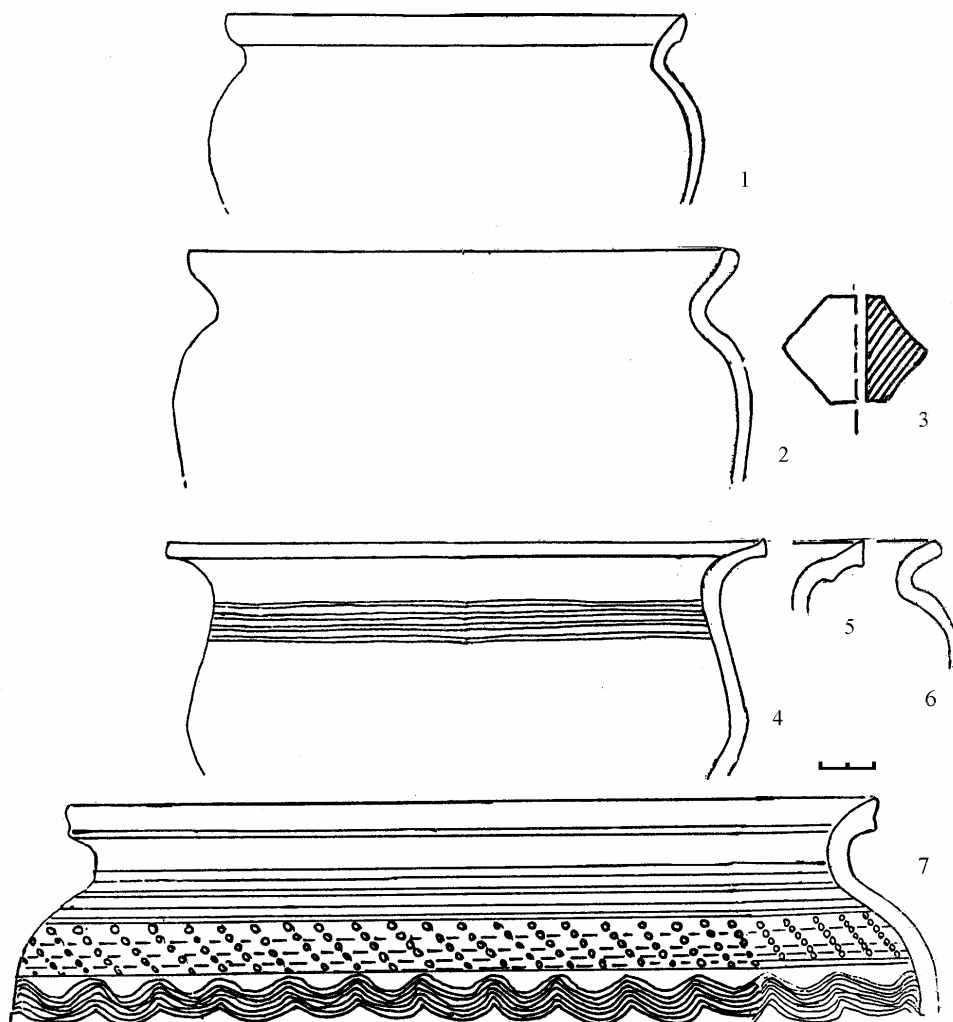

Рис. 3. Володимир, вул. Сокальська, 14. 1999 р. Розкоп I. Керамічний матеріал із споруд X–XI ст.

Fig. 3. Volodymyr, Sokal's'ka St. 14. 1999. Excavated area I. Pottery from building from X–XI centuries

Причому, смуга понад р. Лугою була освоєна вже принаймні в середині XII ст., про що свідчить тогочасне будівництво триапсидного храму поруч діючої Василівської церкви. Вже з кінця 1250-х рр., очевидно тоді, коли руйнація Володимира у 1240 р. звільнила місце під нову забудову, тут споруджується комплекс споруд Михайлівського монастиря, який включав монументальну споруду церкви-ротонди. Наприкінці 1260-х – на початку 1270-х років поруч з'являється монументальна споруда “палацу Войшелка” [Артипов, 1999, с.86].

Картографування наявних даних про храмові ділянки княжого Володимира вказує на певну систему у їх розташуванні: вони розміщені у два пояси, відповідно до етапів розвитку міських посадів (рис. 5). Місцезнаходження одного з невідомих раніше парафіяльних храмів

XII–XIV ст. дозволили встановити дослідження 1999–2000 рр. Долівці цього храму могли належати численні фрагменти різноформатних майолікових та рельєфних керамічних плиток до підлоги. Дві з них, трикутної форми покриті поливою: червоноглиняна – товщиною 1,5 см, вкрита розписом синьою і червоною фарбою по темному фону та білоглиняна – товщиною 2,5–3,0 см, вкрита світло-жовтою поливою. Знайдена прямокутна червоноглиняна плитка товщиною 3,5–4,0 см, краї якої скошені. Вона покрита зеленою поливою. Одна плитка – рельєфна (рис. 6). Окрім цього зібрано неполивні червоноглиняні плитки товщиною 4,5–5,0 см, бруски чорного сланцю прямокутної форми розмірами 2,5×4,0 см та інший будівельний матеріал.

Пам'ятка по цьому парафіяльному храмі збереглась у назві урочища Апостольщина, розташованого на лівому березі р. Смочі вище ур. Михайлівщина [Теодорович, 1893, с. 181].

Згадка про церкву Св. Апостолів є також у Добриловому Євангелії [Запаско, 1995,

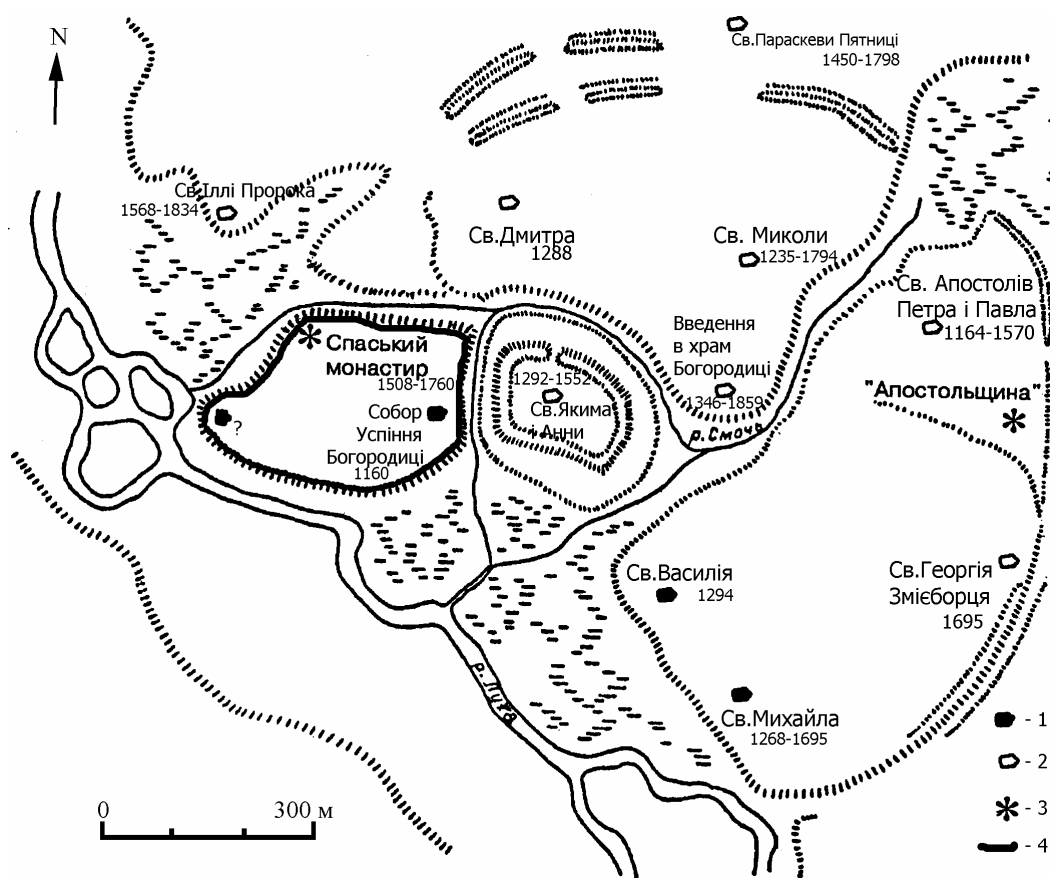

Рис. 4. Володимир. Схема укріплень та місце розташування храмів XII–XIV ст. Умовні позначення: 1– існуючі та археологічно досліджені храми; 2– недосліджені храмові ділянки; 3– місця розкопок 1999–2000 рр. 4 – гіпотетичне пролягання валу Окольного міста X–XI ст.

Fig. 4. Volodymyr. Scheme of location of medieval fortifications and churches from XII–XIV centuries. Conventional marks: 1 – researched churches; 2 – unexplored places of churches; 3 – places excavated in 1999–2000; 4 – hypothetical situation of rampart of "Okol'ne" town from X–XI centuries

с. 194]. Вперше повна назва храму фіксується документом 1570 р. – Св. Петра і Павла [Терський, 1999; 2002а, 2004, 2006, с. 77].

Поруч східної лінії укріплень Окольного города наприкінці вул. Островецької, поряд з хрестом, що стоїть на перехресті з вул. Малою Островецькою, традиція розміщує храм Св. Юрія. У 1934 р. при перекопуванні бічного пагорба натраплено на "людські кістяки". Отже, ймовірно, тут було середньовічне кладовище. Вказівкою на існування храму є знахідки

полив'яних керамічних плиток до підлоги, кам'яного хрестика [Цинкаловський, 1937, с. 204]. Окремо слід згадати знайдені тут підвісні свинцеві печатки. Одна з них зберігалась у музеї при історичному архіві у Львові [Цинкаловський, 1937, с. 204; Sunkalowski, 1961, s. 165], інша – у Володимирському історичному музеї [Ричков, Луць, 2004, с. 150, рис. 53].

В ур. Апостольщина за 100–150 м північніше Юріївського церквища у 1999–2000 роках досліджено культурний горизонт XIV ст., представлений 30 об'єктами житлово-господарського призначення, що існували одночасно, і, судячи з розташування, склали одну садибу. Центральним серед них, поза сумнівом, був об'єкт № 13 – будинок власника ділянки. В радіусі 30 м на південь від нього знаходилася напівземлянкова споруда, умовно, “хата мельника”, 8 об'ємних ям-льохів та дві меншого об'єму дводільні ями, з'єднані перемичкою [Терський, 2002 г].

Заповнення досліджених споруд сформувалося внаслідок раптової пожежі та, частково, внаслідок засипання лунок сміттям невдовзі після пожежі. У заповненні об'єктів зібрано численний речовий матеріал, який різнобічно характеризує насамперед матеріальну культуру українського міста середини XIV ст.

Розкрити особу ймовірного власника садиби дозволяє повідомлення люстрації 1552 р. про присілок “Гумниців на передместі, где гумно господарское бывало і дворе” [Baliński, Lipiński, 1886, s. 524]. Відомо, що гуменник – княжий слуга, що збирав збіжжя для володимирського замку (в українських грамотах XV ст. так називався боярський чин) [Словник..., 1977, с. 269].

Таким чином, маємо справу з помітною розбудовою Володимира наприкінці XIII – у першій пол. XIV ст. Саме у другій половині XIII ст. у Володимирі будується ряд визначних монументальних будівель. Серед них монастирсько-палацовий комплекс в ур. Михайлівщина, храм Св. Василя. Слід думати, що протягом 1240–1250-х рр. наслідки Батієвого погрому були повністю ліквідовані і місто продовжило свій поступальний розвиток. Саме у цей період для захисту новоосвоєних районів могла бути зведена лінія оборони, що включала два земляні вали з ровами та захищала територію Окольного города площею 66 га на обох берегах р. Смоча.

Давно відмічено т. зв. “татарський” фактор, як причину економічного піднесення територій, сусідніх із Золотою Ордою [Русина, 1998]. Основою цього був вплив населення у політично стабільні області. Цей фактор вперше зіграв найпомітніше роль у 1240-і рр. в галицько-волинських землях. З цього приводу літописець писав: “нача призывати, приходах Ннемцѣ и Роусь. Инозѣичники. и ляхы идахоу день и во день и оуночы. И мастерѣ всащии бжежахоу ис Татар. сѣдѣлници и лоучници, и тоулници. И кузницѣ желѣзоу и мѣди и среброу. и бе жизнѣ. и наполниша дворы. *Жуть край поле села*” [Полное..., 1908, стб. 843].

Таким чином, дослідження, проведені у 1987–2000 рр. вказують принаймні на два етапи побудови укріплень Окольного города: перший – кінець X–XII ст., коли земляними укріпленнями було захищено площу близько 8 га західніше дитинця; другий – XIII–XIV ст. – спорудження відомої подвійної лінії валів, що захистила територію 66 га на обох берегах р. Смочі.

Ще одні укріплення з бастіонами, що зафіксовані на згаданому плані О. Цинкаловського на території передмістя Рилавиця східніше Старого міста, очевидно фіксують відому з актових документів спробу осадження приватними власниками у XVII ст. окремого міста на Магдебурзькому праві. Проте активні протести володимирчан змусили короля відкликати свій указ.

Отже, питання територіального розвитку та еволюції укріплень середньовічного Володимира все ще залишаються не розв'язаними. Відповісти на них допоможуть нові польові дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

Антипов И. В.

- 1999 Комплекс каменных зданий Михайловского монастыря в городе Владимире-Волынском // Средневековая архитектура и монументальное искусство. Раппоптовские чтения. Тезисы докладов. – СПб. – С. 47–57.

Запаско Я. П.

- 1995 Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів. – 480 с.

Зеленко С. М.

- 1999 Итоги исследований подводно-археологической экспедиции Киевского университета им. Т. Шевченко на Черном море в 1997–1999 гг. // *Vita Antiqua*. – № 2. – С. 223–234.

Кучинко М. М., Охріменко Г. В., Петрович В. В.

- 2004 Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк. – 260 с.

- 1908 Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – Москва. Т. 2.

Раппопорт П.

- 1967 Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – № 140. – Ленинград: Наука.

Ричков П. А., Луц В. Д.

- 2004 Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. – Київ: Техніка. – 192 с.

Русина О. В.

- 1998 Україна під татарами та Литвою // Україна крізь віки. – Т. 6. – Київ: Вид. дім “Альтернативи”. – 320 с.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.

- 1977 Київ. – Т. 1.

Теодорович Н. И.

- 1893 Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: Исторический очерк. В память девятьсотлетнего юбилея Волынской епархии. 992–1892. – Почаев. – 255 с.

Терський С. В.

- 1999 Окольный город княжого Володимира (за даними археологічних досліджень 1999 р.) // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження. – Львів: Історичний музей. – С. 48–54.

- 2000 Звіт про роботу Волинської рятивної археологічної експедиції у 1999 році. – Львів. – ІА НАН України. – Ф. 1999/136. – 88 с.

- 2001 Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 2000 році. – Львів. – ЛІМ. – 48 с.

- 2002а Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського // Сучасні проблеми археології. – Київ: Інститут археології НАН України. – С. 225–227.

- 2002б Дослідження у Володимирі та Зимно // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – Київ: Інститут археології НАН України. – С. 78–80.

- 2002в Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів: Ін-тут українознавства НАН України. – 108 с.

- 2002г Садиба вельможі в окольному городі княжого Володимира // ЗНТШ. – Т. 244: Праці археологічної комісії. – Львів. – С. 645–662.

- 2003 Володимир у світлі археології // *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. – Т. 1. – Zamość. – С. 27–44.

- 2004 Храми посвячені апостолам у княжому Володимирі (питання локалізації) // Матеріали 14-ї Наукової конференції “Минуле і сучасне Волині та Полісся”, присвяченої 680-літтю надання Володимир-Волинському Магдебурзького права (м. Володимир-Волинський, 7–8.12.2004 р.). – Луцьк. – С. 166–168.

- 2006 Середньовічні укріплення Володимира та його околиць (за даними археологічних досліджень 1987–2004 рр.) // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині: історія, сучасний стан, охорона і використання (Крем'янець, 13–14 жовтня 2005 р.). Науково-інформаційний збірник КПДКЗ. – Вип. 1. – Крем'янець. – С. 74–84.

Цинкаловський О.

- 1937 Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки НТШ. – Т. 154. – Львів. – С. 183–240.

Cynkałowski A.

- 1961 Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa. – 265 s.

Baliński M., Lipiński T.

- 1886 Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – T. 2. – Warszawa. – 789 s.

Sviatoslav TERSKY

NEW WIEW OF HISTORICAL TOPOGRAPHY OF MEDIEVAL VOLODYMYR-
VOLYNS'KYJ (1999–2000 EXCAVATION)

In article with attraction of written and archaeological sources considered the historical aspects of development of fortress and church systems of medieval Volodymyr-Volyns'kyj. 1999 excavation on the territory around Church of Assumption discovered unknown 11th – 12th soil rampart. The conclusion discovered 1999–2000 excavation of place Church of Apostles St. Peter and Paul and Church of St. Dmytro. Expose of questions of historical topography and culture of medieval Volodymyr-Volyns'kyj.